

## Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej

**Słowa kluczowe:** obiekty militarne, turystyka militarna, turystyka kulturowa obiektów militarnych, turystyka kulturowa, szlak obiektów militarnych, szlak polskich fortec

### Wstęp

Dynamiczny rozwój turystyki obiektów militarnych, dokonujący się w Europie w ostatnich dziesiątkach lat, jak dotąd tylko w niewielkim stopniu dotyczy Polski. Tymczasem właśnie nasz kraj ma w tej dziedzinie bardzo znaczący potencjał. Jego wykorzystanie może uczynić z Polski w tym segmencie turystyki kulturowej nową, atrakcyjną destynację w skali światowej, tym samym zaś wprowadzić dziesiątki nowych miejscowości na mapę celów recepcji turystycznej. Może to przynieść tam właśnie znaczne korzyści ekonomiczne, istotne zwłaszcza w przypadku obszarów o niewielkiej jak dotąd skali inwestycji rozwojowych i o stosunkowo wysokim bezrobociu. Niniejszy artykuł stawia sobie za zadanie dokonanie krótkiego przeglądu obiektów i relikwów nowożytnych fortyfikacji<sup>1</sup> na terenie Polski (z uwzględnieniem historycznego kontekstu ich powstania), ogólne zarysowanie aktualnego stanu zabytkowych umocnień i opieki nad nimi, wskazanie najważniejszych kierunków działań koniecznych dla ich turystycznego udostępnienia i wykorzystania oraz promocji, a także przedstawienie propozycji ogólnopolskiego szlaku tematycznego dla tego segmentu turystyki kulturowej, którego wątkiem wiodącym jest właśnie historyczna „architektura militaris”.

### 1. Historia Polski ostatnich wieków jako czynnik sprzyjający budowie dzieł obronnych

**1.1. Na wieki XVI-XVIII**, czyli okres powstawania twierdz klasycznych, przypadł czas największej terytorialnej ekspansji państwa polsko-litewskiego. Jednocześnie była to epoka licznych i długotrwałych wojen w obronie uzyskanego stanu posiadania, toczonych głównie na północno-wschodnich, wschodnich i południowo-wschodnich rubieżach państwa, gdzie graniczyło ono z państwem moskiewskim, terytoriami tatarskimi oraz Turcją. Ówczesne granice zachodnie i północne Polski były stosunkowo bezpieczne, toteż nie wznoszono na tych obszarach znaczniejszych twierdz. Wyjątkiem był okres od 1626 do 1660, kiedy to na terytorium Polski toczono były kolejne wojny ze Szwecją. Podczas wojen pierwszej ćwierci

<sup>1</sup> Niniejsze opracowanie nie obejmuje starszych budowli obronnych, turystycznie wykorzystywanych w znacznie szerszym zakresie i obszernie opisanych w fachowej literaturze.



XVIII wieku osłabione państwo polskie nie wznosiło już nowych znaczących obiektów fortyfikacyjnych. Z kolei z powodu późniejszego przesunięcia się granic kraju na zachód (po 1945), tylko bardzo niewiele spośród najważniejszych dzieł obronnych wzmiankowanego okresu znajduje się dziś nadal na obszarze Polski – można jednak na ich podstawie wyrobić sobie zdanie na temat stosowanych technik fortyfikacyjnych, przejętych zwłaszcza ze szkoły włoskiej i holenderskiej<sup>2</sup>. Najznacznymi z powstałych wówczas polskich obiektów obronnych były: miasto-twierdza w Zamościu, forteca w Kamieńcu Podolskim, fortyfikacje Mohylewa i Zbaraża, klasztory-twierdze w Częstochowie, Barze, Berdyczowie, Jarosławiu i Leżajsku, starsza warstwa fortyfikacji Gdańska (Wisłoujście), Warszawy, Krakowa, Lwowa, Brześcia i Stanisławowa. Ponadto liczni polscy magnaci - stanowiący rzeczywistą grupę władających państwem „szlacheckiej demokracji” - wznosili monumentalne obronne

<sup>2</sup> Szerszy wykład dziejów fortyfikacji na terenach Polski z bogatą dokumentacją graficzną znajduje się w pracy J. Bogdanowskiego, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Wydawnictwo PWN, Warszawa-Kraków 1996.

rezydencje, łączące w sobie cechy reprezentacyjnego pałacu i prywatnej twierdzy („palazzo in fortezza”). Wśród najlepiej zachowanych obiektów tego typu znajdujących się do dziś na terenie Polski, wymienić należy rezydencje w Łańcucie, Wiśniczu i Rzeszowie. O nowoczesności ich założeń świadczą także fragmenty klasycznego kompleksu tego typu, zachowane w Białej Podlaskiej<sup>3</sup>. Jednocześnie sąsiednie państwa, władające terytoriami należącymi dziś do Polski (zwłaszcza Brandenburgia - potem Prusy - oraz Austria), rozbudowywały swoje obiekty obronne, z których znaczna liczba przetrwała częściowo do dziś w formie oryginalnej lub przebudowanej, jak fortyfikacje w Świnoujściu, Szczecinie, Kołobrzegu, Kostrzynie nad Odrą, Głogowie, we Wrocławiu, w Świdnicy, Kłodzku, Srebrnej Górze, Nysie czy Koźlu.

**1.2.** Epoka od końca wieku XVIII do początku XX, nazywana w dziejach fortyfikacji okresem twierdz głównych, to czas przynależności ziem polskich do trzech państw zaborczych: Rosji, Prus (a potem Niemiec) i Austrii (a potem Austro-Węgier). Czas ten jest z oczywistych względów oceniany jako tragiczny okres w naszej historii. Niemniej to właśnie ta epoka przyniosła niezwykle rozwój architektury obronnej. Powodem tego było po pierwsze położenie okupowanych ziem polskich na pograniczu (a więc i na potencjalnym obszarze frontowym) trzech mocarstw, następnie zaś istniejące pomiędzy zaborcami napięcia, związane najpierw z wojną krymską (1853-56) a potem z narastającym kryzysem politycznym w Europie, który ostatecznie doprowadził do wybuchu I Wojny Światowej. Terytoria polskie były przewidziane jako jeden z głównych teatrów wojennych i faktycznie stały się obszarem intensywnych działań militarnych. Nie bez znaczenia dla powstawania nowoczesnych fortec były też niepodległościowe dążenia Polaków i ich powstania narodowe. Wszyscy trzej zaborcy planowali i realizowali wielkie założenia obronne także w punktach o istotnym znaczeniu dla utrzymania kontroli nad ujarzmionym narodem. Między innymi takie względy podyktowały rozbudowę fortyfikacji w centralnych ośrodkach miejskich trzech zaborów (Poznań, Warszawa, Kraków, Lwów). Wznoszenie twierdz przez trzy państwa, korzystające z odmiennych częściowo wzorów i doświadczeń oraz z usług różnych specjalistów sprawiło, że dzisiejsze terytorium Polski jak bodaj żaden inny obszar w Europie dysponuje (położonymi w niewielkich od siebie odległościach) licznymi przykładami różnych europejskich szkół fortyfikacyjnych. W przypadku wielu z tych twierdz mamy do czynienia z dużymi zespołami wielu dziesiątek dzieł obronnych, rozciągających się na obszarach kilkudziesięciu a czasem nawet więcej niż stu kilometrów kwadratowych. Poniżej wyliczymy najważniejsze z tych obiektów.

<sup>3</sup> Władze miejskie Białej Podlaskiej uzyskały w ostatnim czasie wsparcie finansowe dla zamierzonej odbudowy rezydencji Radziwiłłów wraz z fortyfikacjami.



**Główne dzieła obronne pruskie i niemieckie:** Twierdze Grudziądz, Toruń, Poznań, fortyfikacje Chełmna, zabezpieczające pruskie nabytki terytorialne na terenie Polski. Twierdza Boyen w Giżycku, zmodernizowane twierdze w Kostrzynie n. Odrą oraz w Głogowie - blokujące kierunki ewentualnego ataku rosyjskiego. Rozbudowa starych twierdz nadmorskich w Gdańsku, Świnoujściu i Kołobrzegu.

**Główne dzieła obronne rosyjskie:** Cytadela warszawska, zabezpieczająca przed polskim powstaniem (potem rozbudowana do twierdzy fortowej) i pozostałe kluczowe twierdze regionu warszawskiego w Modlinie (rozbudowa) i Zegrzu. Twierdza w Osowcu, blokująca wraz z twierdzami w Kownie i Grodnie potencjalne natarcie niemieckie z kierunku północno-wschodniego. Twierdza w Dęblinie, broniąca linii Wisły oraz forty w Terespolu (fragmenty twierdzy w Brześciu - dziś Białoruś). Ufortyfikowana linia rzeki Narwi (forty w Pułtusk, Różanie i Łomży). Przebudowa twierdzy zamojskiej.

**Główne dzieła obronne austriackie:** Gigantyczne twierdze w Krakowie i Przemyślu, ryglujące ewentualne natarcie rosyjskie przez Galicję na teren Czech, Węgier i Austrii, a potem także w kierunku Śląska i Berlina.

**1.3. Okres pomiędzy I a II Wojną Światową a także czas samej wojny (1939-1945)** to kolejny czas wzmożonej działalności fortyfikacyjnej. Tym razem dominowały obszary warowne z rozproszonymi umocnionymi punktami obronnymi. Fortyfikacje wznosiło samo odrodzone państwo polskie wzdłuż swoich granic, ustalonych w dużej mierze w wyniku działań politycznych i zbrojnych, a nie w oparciu o naturalne granice geograficzne. Jednak także pozostałe państwa regionu, zwłaszcza Niemcy, realizowały linie obronne na swoich nowych rubieżach, zabezpieczając strategiczne kierunki potencjalnego natarcia wojsk polskich (w przypadku wojny na dwa fronty) a zapewne i sowieckich. Po kolejnym rozbiore Polski pomiędzy III Rzeszę i Związek Sowiecki w roku 1939 Rosjanie przystąpili do budowy linii fortyfikacji wzdłuż nowej granicy. Z kolei Niemcy wznosili w Prusach Wschodnich i w Polsce ośrodki dowodzenia i bazy wypadowe na użytek planowanej inwazji na teren swojego sąsiada (1940-41) a następnie w wyniku niekorzystnego dalszego przebiegu wojny przystąpili do fortyfikowania strategicznych obszarów na linii przewidywanego natarcia sowieckiego oraz przekształcili szereg miast w twierdze. Ważniejsze obiekty z tego okresu wyliczymy poniżej, pogrupowane zgodnie z ich pochodzeniem<sup>4</sup>:

**Polska (1919-1939):** Obszar Warowny Hel, Obszar Warowny Śląsk, punkt umocniony Westerplatte w Gdańsku, pozycje Mława i Wizna, modyfikacja twierdzy Modlin, dziesiątki mniejszych pozycji obronnych na ówczesnych zachodnich i północnych rubieżach kraju.

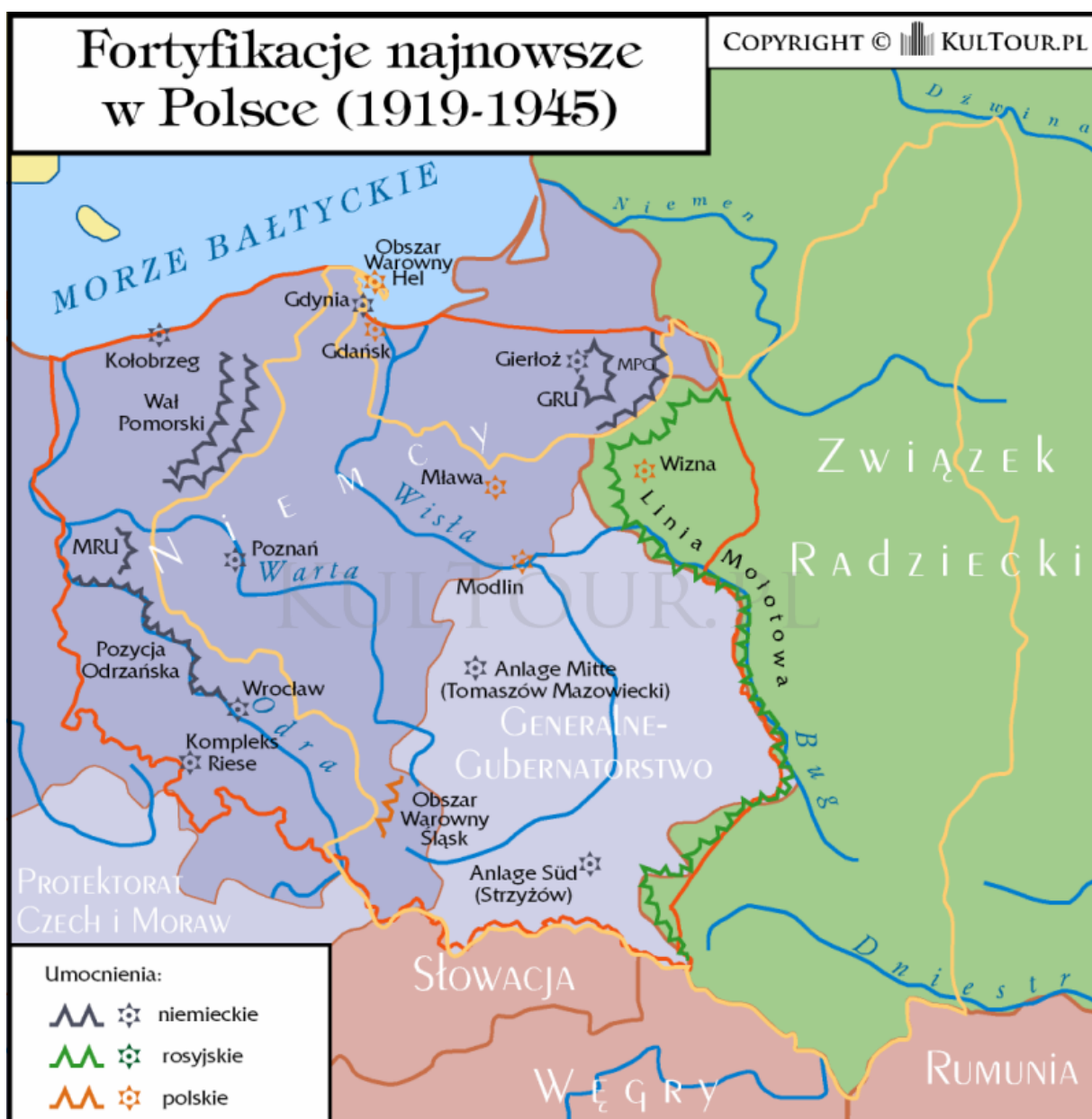
**Związek Sowiecki (1940-41):** Tak zwana „Linia Mołotowa” (w założeniu linia obronna wzdłuż całej ówczesnej granicy sowiecko-niemieckiej: od wybrzeża litewskiego po granicę rumuńską w Karpatach). W praktyce zdołano zrealizować tylko fragmenty linii obronnej, w tym na dzisiejszym terytorium Polski częściowo odcinki od Augustowa po Przemyśl, stanowiące sześć rejonów umocnionych: (Grodzieński, Osowiecki, Zambrowski, Brzeski, Rawsko-Ruski, Przemyski).

**Niemcy (1928-1945):** Mazurska Pozycja Graniczna, Łuk Odry-Warty (MRU), Pozycja Pomorska (Wał Pomorski), Giżycki Rejon Umocniony, Pozycja Odrzańska na linii Wrocław-Ścinawa - Głogów – Nowa Sól – Leśna Góra - Zielona Góra), Trójkąt Lidzbarski w Prusach Wschodnich, kwatery wojenne: Zespół Wilczego Szańca w okolicach Kętrzyna, Kompleks Riese w Górach Sowich, Pozycja Środek (Anlage Mitte) k. Tomaszowa Mazowieckiego,

---

<sup>4</sup> Szerzej na temat umocnień XX-wiecznych w Polsce, por. Chorzępa J., Fortyfikacje, Warszawa 2007. Zamieszczona tam (s. 7) znakomicie opracowana mapa daje dokładny obraz obszarów warownych i pozycji obronnych na terenie Polski.

Pozycja Południowa k. Strzyżowa. Fortyfikowane w 1944 i 1945 miasta-twierdze: Kołobrzeg, Wrocław, Poznań, Gdynia.



**1.4. Inne ciekawe cele turystyki kulturowo-militarnej:** Uzupełnieniem na liście ewentualnych celów podróży turystycznej po polskich obiektach militarnych mogą być pozostałe miejsca związane z dziejami europejskich konfliktów wojskowych. Z uwagi na ich przebieg a także na długie i bogate polskie tradycje wojskowe na terenie Polski znajduje się liczna grupa takich miejsc, obiektów i instytucji. Poza wspomnianymi już relikami grodów oraz średniowiecznymi zamkami są wśród nich znane pola bitewne, jak Legnickie Pole (1241), Grunwald (i) Tannenberg (1410, 1914), Lutynia (1757), Pułtusk (1806), Hława i Ostrołęka (1807), Westerplatte (1939), Warszawa (m.in. 1794, 1939 i 1944), wielkie cmentarze wojskowe (m. in. w Warszawie, Bolesławcu, Poznaniu, Przemyślu, Siemianowicach Śląskich, Zgorzelcu, Szczecinie, Wrocławiu), większe muzea wojskowe m.

in. w Warszawie, Poznaniu, Krakowie, Drzonowie, skanseny bojowe jak np. w Leśnej Górze, Zdbicach i Polichnie, znaczniejsze obozy jenieckie (m.in. w Łambinowicach). W licznych miejscach odbywają się także historyczne inscenizacje bitew (Grunwald, Malbork, Nysa i inne) oraz zloty miłośników militariów (Borne-Sulinowo, Darłowo i inne)<sup>5</sup>.



## 2. Stan zachowania polskich zabytków militarnych i opieka nad nimi.

**2.1. Stan obiektów fortyfikacyjnych.** Generalnie można stwierdzić, że stan zachowania fortec i umocnień na terenie Polski jest wysoce niezadowolający. Złożyło się na to kilka różnorodnych przyczyn. Ostatnia wojna i wykorzystanie w trakcie jej przebiegu znacznej części dawnych fortyfikacji w celach obronnych pociągnęły za sobą poważne

<sup>5</sup> Więcej na temat obiektów i eventów turystyki militarnej w Polsce por. Mikos v. Rohrscheidt A., Turystyka Kulturowa, Fenomen, potencjał, perspektywy, Gniezno 2008, s. 248-255



zniszczenia w ich substancji. Niepolskie pochodzenie większości zachowanych obiektów obronnych (tzw. „wroga metryka”) powodowało długotrwały brak zainteresowania nimi w okresie powojennym. W czasach PRL władze nie wykazywały inicjatywy w dziedzinie konserwacji większości obiektów tego typu, nie pasujących do koncepcji patriotycznego wychowania przez krajoznawstwo. W niektórych przypadkach na skutek znacznego zniszczenia oraz potrzeb innego zagospodarowania miejsca takie obiekty były likwidowane<sup>6</sup>. Nie organizowano także większych przedsięwzięć o charakterze turystyczno-militarnym, krajowa turystyka obiektów militarnych dotyczyła głównie celów ważnych propagandowo, zaś liczba zagranicznych turystów odwiedzających Polskę w ogóle, a zabytki militarne w szczególności była minimalna. W systemie socjalistycznym władze lokalne - czyli potencjalnie najbardziej zainteresowane atrakcjami historycznymi - nie posiadały realnej samodzielności, realnego wpływu na obiekty podległe innym agendum państwowym ani też wystarczających środków finansowych. Nie były one zatem w stanie (nawet gdyby pojawiła się taka inicjatywa) zająć się konserwacją czy rewaloryzacją obiektów obronnych lub ich pozostałości. Tak więc te z nich, które nie były bezpośrednio użytkowane, powoli popadały w dalszą ruinę. Dzika eksploatacja turystyczna i zwykły wandalizm - polegający zwłaszcza na pozyskiwaniu z obiektów fortecznych lub ruin materiału budowlanego albo złomu metalowego - dodatkowo przyspieszyły ten proces. W efekcie w stosunkowo najlepszym stanie znajdują się te pojedyncze obiekty, które albo przez cały miniony okres były użytkowane przez wojsko, albo służyły jako muzea, miejsca pamięci lub (rzadziej) siedziby urzędów i instytucji, czy nawet magazyny. Przykładami tej dobrze zachowanej grupy obiektów mogą być niektóre fortyfikacje Warszawy (Cytadela, Fort Legionów), Poznania (Fort VII, Fort II), Krakowa (Wawel, fort Św. Benedykta), czy twierdze Osowiec i Modlin (do niedawna - i w części nadal - pod zarządem wojskowym). Dopiero w ostatnich kilkunastu latach, m.in. także dzięki aktywności obywateli na rzecz własnej gminy oraz działalności stowarzyszeń i organizacji, powołanych przez miłośników i pasjonatów fortyfikacji<sup>7</sup>, także w miejscach, gdzie dotychczas nie podejmowano prób ochrony notowany jest wyraźny wzrost zainteresowania społecznego losem obiektów obronnych oraz podejmowanie działań w celu

---

<sup>6</sup> Przykładowo z powodu dużego stopnia zniszczenia zniesiony został poznański centralny Fort Winiary, czyli Cytadela, z kolei dla potrzeb komunikacji wykorzystano (jako dworzec PKS) lub zniwelowano pod ciąg drogowy część umocnień Głogowa.

<sup>7</sup> Ogólnopolskie Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji, założone w roku 1990, działa na terenie całego kraju, głównie jednak aktywne są jego oddziały w największych miastach, gdzie także znajdują się zabytki militarne: w Warszawie, Poznaniu, Krakowie, Przemyślu i Toruniu a także w Zielonej Górze. Towarzystwo jest aktywne w dziedzinie badań terenowych na terenie obiektów militarnych, organizuje sesje naukowe na ich temat a także zajmuje się popularyzacją wiedzy o fortyfikacjach (prowadzi własne wydawnictwo).



ich zabezpieczenia, uporządkowania, udostępnienia turystycznego<sup>8</sup> a w niektórych miejscach także rewaloryzacji<sup>9</sup>. Niektóre zamożniejsze samorządy terytorialne po uzyskaniu zewnętrznego wsparcia finansowego przystąpiły już do szerzej zakrojonej rewaloryzacji swoich zabytków militarnych<sup>10</sup>. O szerzej zakrojonej akcji na rzecz turystyki militarnej, obejmującej aktywne działania i współpracę w skali całego kraju nie można jednak jeszcze mówić.

Z drugiej strony niestety także współcześnie, pomimo docenienia architektury fortecznej, zdarzają się przypadki planowanej dewastacji historycznych fortyfikacji<sup>11</sup>, nawet tych zaliczonych do obiektów zabytkowych.

**2.2. Własność – stan dzisiejszy.** Do roku 1989 fortyfikacje lub ich ruiny znajdowały się w ogromnej większości pod biernym zarządem Skarbu Państwa lub w bezpośrednim użytkowaniu wojskowym. Obecnie kontynuowany jest rozpoczęty w latach dziewięćdziesiątych proces przekazywania zespołów i większych zabytkowych obiektów obronnych w zarząd samorządów terytorialnych lub sprzedaży poszczególnych pojedynczych obiektów i stanowisk za pośrednictwem Agencji Mienia Wojskowego w ręce prywatne. W ten sposób tylko nieliczne obiekty (jak np. Cytadela Twierdzy Grudziądz czy Fort Centralny Twierdzy Osowiec) pozostają w zarządzie wojskowym. Niektóre obiekty przeszły nieodwracalnie w ręce prywatne. W części przypadków dotyczy to licznych pojedynczych elementów wielkiego kompleksu fortecznego, jak to się stało w przypadku Twierdzy Toruń. Następuje wówczas rozdrobnienie własności (i tym samym interesów związanych z przeznaczeniem i funkcjonowaniem poszczególnych obiektów), utrudniające, choć jak poświadczają pozytywne przykłady, niekoniernie uniemożliwiające wspólne działania na rzecz udostępnienia turystycznego tej grupy zabytków. I tak na przykład w Toruniu, przy zachowaniu we własności publicznej (samorządowej) części obiektów (np. szereg bunkrów, Bastion V, mur Carnota przy Bulwarze Filadelfijskim, Bateria ABIV) oraz jednoczesnej

---

<sup>8</sup> Przykładowo Towarzystwo Przyjaciół Twierdzy Modlin, nie posiadając siedziby na terenie Twierdzy ani wpływu na zarząd jej obszarem zajmuje się od lat porządkowaniem terenu fortecy i organizacją jej zwiedzania, przygotowując fachowych przewodników i oferując ich usługi.

<sup>9</sup> Jako przykład dalej idących działań na rzecz fortecy może służyć Twierdza Boyen w Giżycku, gdzie miejscowe Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen od chwili swojego powstania w 1993, współpracując z władzami lokalnymi i organizacjami turystycznymi dokonało uporządkowania terenu fortecy, podjęło na niewielką skalę prace rekonstrukcyjne zniszczonych elementów fortyfikacji, stworzyło niewielkie muzeum, schronisko turystyczne, wyznaczyło trasy zwiedzania i oferuje zwiedzanie z przewodnikami.

<sup>10</sup> Przykładem może być Gdańsk, gdzie dokonuje się rewaloryzacji Twierdzy Wisłoujście, będącej częścią Muzeum Historycznego miasta Gdańska. Prace obejmują m.in. pełną rewaloryzację centralnego Fortu Carre.

<sup>11</sup> Jaskrawym przykładem takiego działania może być przejęcie Umocnienia Dużego Twierdzy Zegrze k. Warszawy przez NBP i budowa tam Centrum Rozliczeniowego z jednoczesnym likwidowaniem zabytkowych urządzeń obronnych obiektów. Ostatnio likwidowane są niektóre bunkry w Toruniu, nie znajdujące się jednak na liście zabytków.

długoletniej dzierżawie jeszcze innej grupy (Forty: IV (funkcjonuje jako obiekt turystyczny), I, III, IV, VI, VII), w ręce prywatne przeszły m.in. Forty II, IX, X, XI, XIV i XV<sup>12</sup>.

**2.3. Opieka i rewaloryzacja.** Wraz z przejściem zarządu nad wielkoprzestrzennymi obiektami obronnymi władze lokalne stały się także odpowiedzialne za ich konserwację i rewaloryzację. Wywiązują się z tego zadania w różnym stopniu, w zależności od poziomu zrozumienia dla ich wartości historycznej, uwzględnienia rozwoju turystyki jako priorytetu na swoim terenie oraz – rzecz jasna – będących w ich rozporządzeniu środków finansowych. Bardzo aktywną rolę w odniesieniu do licznych ważniejszych obiektów militarnych odgrywa działalność ogólnopolskiego Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, które we współpracy z uczelniami technicznymi w Warszawie, Krakowie i Wrocławiu zajmuje się pracami inwentaryzacyjnymi oraz sporządzaniem planów ich rewaloryzacji i zagospodarowania<sup>13</sup>. Członkowie Towarzystwa, zajmujący się często problemami rewaloryzacji zabytków militarnych także w swojej działalności naukowej, proponują w swoich opracowaniach konkretne rozwiązania dla poszczególnych obiektów<sup>14</sup>, które po zaakceptowaniu ich przez samorządy lokalne stanowią podstawę strategii działań. Ponadto pomoc w przedsięwzięciach rewaloryzacyjnych głównie na etapie prac inwentaryzacyjnych, porządkowych i innych działań przygotowawczych świadczą w odniesieniu do konkretnych obiektów lokalne stowarzyszenia miłośników fortyfikacji, gromadzące ich i koordynujące ich działania na rzecz niemal wszystkich znaczących historycznych kompleksów militarnych w Polsce.

**2.4. Stopień dostępności turystycznej** polskich fortyfikacji jest także zróżnicowany<sup>15</sup>. Przykładowo niemal całość Twierdzy Boyen w Giżycku jest dostępna w szeroko ustalonych godzinach zwiedzania praktycznie przez cały rok, obiekty są oznaczone i opisane, trasy zwiedzania zabezpieczone. W twierdzy Modlin zwiedzanie codzienne jest możliwe, a turyści są zaopatrywani w plany, w wyznaczonych godzinach lub na zamówienie można uczestniczyć w zwiedzaniu z przewodnikiem. Częściowo tylko dostępne są forty Twierdzy Poznań (zachowane fortyfikacje Cytadeli i Fort VII jako muzeum), Twierdzy Przemyśl czy Kołobrzegu (Latarnia-muzeum, niektóre bunkry i schrony), z kolei obiekty dzierżawione jako

---

<sup>12</sup> Dane za: Narewski L., Twierdza Toruń jako problem konserwatorski, [w:] Zabytki architektury obronnej. Ochrona, zagospodarowanie, zarządzanie, red. G. Bukal (materiały ogólnopolskiej konferencji pod tym samym tytułem, zorganizowanej w Srebrnej Górze w dniach 23-26 czerwca 2006), , Wyd. ICOMOS Polska, Srebrna Góra 2007

<sup>13</sup> Por. Molski P., Zasoby poforteczne w Polsce jako potencjał turystyczny, w: Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne, Giżycko 2003 s. 15-25, tu s. 16

<sup>14</sup> Por. P. Molski, Forteczne Parki Kulturowe. Specyfika lokalna a formuła parku, [w:] Zabytki architektury obronnej. Ochrona ..., (dz. cyt.), s. 55-59.

<sup>15</sup> Szerzej na ten temat por. Chylińska D, Formy ekspozycji i udostępnienia turystycznego obiektów militarno-wojskowych z czasów II wojny światowej. Rozwiązania polskie a praktyka europejska, w: Folia Turistica 17, Wydawnictwo AWF Kraków 2006, s. 77-98.

magazyny lub siedziby instytucji a nawet klubów są osiągalne dla turystów w ograniczonym zakresie lub w ogóle niedostępne.

Mocno ograniczona jest dostępność wojskowych obiektów Twierdzy Osowiec (tylko określone trasy i godziny, wyłącznie z przewodnikiem), natomiast tylko z trudnością, za pozwoleniem dowództwa można zwiedzać cytadelę twierdzy Grudziądz, przy czym obcokrajowcy mogą to uczynić jedynie za zezwoleniem Ministerstwa Obrony Narodowej<sup>16</sup>, co w praktyce wyłącza ten obiekt z turystyki przyjazdowej. Zupełnie niedostępne dla zwiedzania są liczne mniejsze obiekty, nie przekazane dotąd samorządom lub sprzedane prywatnym właścicielom, nie zainteresowanym współpracą z organizatorami turystyki. Z kolei niektóre najciekawsze fragmenty ważniejszych obszarów warownych i linii obronnych zostały udostępnione dla zwiedzania albo jako fragmenty skansenów czy muzeów<sup>17</sup>, albo w regularnych godzinach lub na zamówienie przy współpracy lokalnych turoperatorów lub organizacji turystycznych<sup>18</sup>, wreszcie otwierane są jedynie na wcześniejsze zamówienie.

### **3. Turystyka kulturowa obiektów militarnych w Polsce: konieczne działania i perspektywy**

#### **3.1. Sytuacja krajowej turystyki obiektów militarnych.**

Aktualnie grupa osób aktywnie uprawiających ten rodzaj turystyki kulturowej w Polsce jest stosunkowo niewielka. Przyczyn tego stanu jest kilka. Należą do nich: stosunkowo niski stopień uwzględniania tematów militarnych w edukacji, coraz mniejsza grupa osób przechodzących szkolenie wojskowe (generujące z znacznym stopniem późniejsze zainteresowanie obiektami militarnymi), zdecydowane ukierunkowanie polskich turystów na wyjazdy zagraniczne, niewielka aktywność promocyjna samych obiektów i zarządzających nimi oraz brak koordynacji ich działań w postaci wspólnych ofert dla organizatorów turystyki i samych turystów, brak ponadregionalnych materialnych tematycznych szlaków turystycznych, łączących ważne obiekty militarne i mogących stanowić ciekawą ofertę dla wielodniowej wycieczki. Także ograniczone wolne środki finansowe większości Polaków, uniemożliwiające odbywanie wielu wycieczek w ciągu roku, są powodem niewielkiej liczby odwiedzających krajowe obiekty militarne. Z kolei członkowie coraz liczniejszych grup miłośników fortyfikacji czy inscenizacji historycznych są z reguły osobami młodymi, a zatem

---

<sup>16</sup> Stan na wiosnę roku w2008, potwierdzony za pomocą formalnego zapytania Biura KulTour.pl o możliwość zwiedzania obiektu z grupą turystów zagranicznych z jednego z krajów Unii Europejskiej.

<sup>17</sup> Taki sposób udostępniania zastosowano np. w przypadku ważniejszych zachowanych obiektów Wału Pomorskiego (Pozycji Pomorskiej) w Zdbicach oraz w skansenie militarnym w Leśnej Górze (Pozycja Odrzańska).

<sup>18</sup> Przykładowo najciekawsze i najlepiej zachowane obiekty Łuku Odry-Warty (MRU) są dostępne pod kontrolą i w ramach usługi lokalnego turoperatora jako trasa podziemna.

w większości posiadającymi niewielkie zasoby pieniężne. Ich wycieczki do zabytków militarnych odbywają się więc w zakresie ograniczonym tak terytorialnie, jak i czasowo, nie korzystają oni także z kosztowniejszych ofert (jak hotele, zorganizowane imprezy grupowe, dłuższe usługi przewodnickie) i tym samym nie generują odpowiednio dużego popytu na takie usługi, który z kolei mógłby stać się motywacją dla zarządców obiektów do podjęcia większych inwestycji i stworzenia stałej i bardziej zróżnicowanej oferty turystycznej.

### **3.2. Przyjazdowa turystyka obiektów militarnych.**

Turyści zagraniczni, wśród których przeważają obywatele Niemiec, stanowią grupę o znacznie większych zasobach, ale także o wyższych wymaganiach. Posiadając we własnym kraju (i zwiedzając w innych) szereg cennych zabytków militarnych po udanej rewaloryzacji, oczekują także podczas wyprawy do Polski obiektów w podobnym stanie zachowania oraz infrastruktury podobnej klasy, a przede wszystkim usługi turystycznej na podobnym poziomie. Ponieważ w wielu mniejszych i odległych od regionalnych centrów miejscach nadal nie można im tego zapewnić, Polska wciąż jeszcze nie jest dla nich atrakcyjnym celem wypraw turystycznych. Ponadto - z powodu słabej promocji ze strony samych polskich fortec - obcokrajowcy po prostu mało o nich wiedzą, dlatego ich uwaga koncentruje się niemal wyłącznie na obiektach militarnych szeroko znanych z najnowszej historii: Wilczym Szańcu w Gierłozie czy Łuku Odry-Warty (MRU), lub na umocnieniach wielkich miast, zwiedzanych niejako przy okazji wycieczki do nich. Dodatkowo brak stałej oferty uzupełniającej na miejscu, w postaci nowoczesnych interaktywnych wystaw tematycznych, multimedialnych muzeów lub makiet oraz propozycji zwiedzania fabularyzowanego albo interaktywnego lub nawet inscenizacji na zamówienie, znacznie osłabia motywację wyprawy do mniej znanych, choć znaczących obiektów. Sytuację militarnej turystyki przyjazdowej można zatem podsumować następująco: posiadając wielkie zasoby potencjalnie atrakcyjnych obiektów, Polacy niedostatecznie jak dotąd zadbali o ich rewaloryzację i udostępnienie, nie stworzyli interesującej i konkurencyjnej oferty zwiedzania i pobytu w nich, wciąż jeszcze nie zorganizowali wspólnej oferty turystycznej ani nie skoordynowali wspólnej promocji. Jak długo nie zostanie to dokonane, nie należy liczyć na znaczący wzrost ilości zagranicznych grup turystycznych.

### **3.3. Konieczne działania na rzecz turystyki**

Pozycja turystyki jako ważnej gałęzi gospodarki i szanse wynikające z niej dla wspólnot lokalnych są już od pewnego czasu oczywistością przez nikogo nie kwestionowaną. Łatwiej zatem niż jeszcze przed kilku laty przekonać instytucje i zainteresowane środowiska, iż w

celu rozwinięcia turystyki obiektów militarnych w Polsce konieczne jest podjęcie całej serii działań ze strony wszystkich zainteresowanych oraz ich ścisłej koordynacji. Należą do nich:

**3.3.1. Kompleksowe uregulowanie sytuacji prawnej obiektów pofortecznych.** Samo przejęcie terenu przez nowego właściciela, nawet zdecydowanego na prowadzenie aktywnych działań w celu zachowania, rewaloryzacji i turystycznego wykorzystania, może okazać się niewystarczające dla zapewnienia prawidłowego funkcjonowania obiektu na trwałe. W Polsce w wyniku zmian personalnych we władzach i instytucjach dość często zmieniają się lokalne plany zagospodarowania. Dodatkowo pojawienie się nowych podmiotów gospodarczych na danym terenie i zgłoszenie nowych pomysłów inwestycyjnych może stanowić okazję do zmiany przeznaczenia obiektów, nawet z obejściem prawa, co później bywa legalizowane. Dlatego konieczne jest podjęcie dwutorowych działań. Najpierw w celu trwałego zabezpieczenia substancji i integralności cennych zabytkowych kompleksów militarnych należy starać się o wpisanie na listę zabytków<sup>19</sup>, tych wszystkich obiektów, które jeszcze nie zostały objęte taką ochroną. Uniemożliwi to dowolne ich znoszenie lub przebudowywanie, a także ułatwi uzyskiwanie wsparcia finansowego dla ich konserwacji i rewaloryzacji. Z kolei dla zapewnienia im właściwego turystyczno-kulturowego przeznaczenia, opiekujący się nimi powinni zmierzać do odpowiedniego zmodyfikowania ich prawnego statusu. Najlepiej nadaje się do tego przewidziany przez polskie prawo i wykorzystywany już w niektórych miejscach model parku kulturowego<sup>20</sup>, który powinien być jak najczęściej stosowany<sup>21</sup>. Pozwala on na wyodrębnienie terenu obiektu jako krajobrazu chronionego, wprowadzenie dzięki temu przepisów wewnętrznych i utworzenie osobnej samorządowej jednostki organizacyjnej, zarządzającej parkiem oraz posiadającej samodzielność finansową. Istniejące już doświadczenia działania takich parków<sup>22</sup> potwierdzają, że ten sposób wyodrębnienia i organizacji przyczynia się do zaktywizowania i lepszej koordynacji działań służących ochronie i turystycznemu wykorzystaniu, dlatego powinny zachęcać innych właścicieli obiektów militarnych do ich zakładania<sup>23</sup>.

<sup>19</sup> Jak dotąd tylko część ważniejszych polskich fortyfikacji znajduje się na liście zabytków. Przykładowo dopiero w ostatnich latach na listę zabytków wpisywane są poszczególne peryferyjne forty Twierdzy Kraków.

<sup>20</sup> Zasady powoływania parków kulturowych reguluje Ustawa z dnia 23 lipca 2003 O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568) w art. 16-17 i 19.

<sup>21</sup> O forticznym parku kulturowym jako właściwej formie zabezpieczenia obiektów militarnych więcej por: Molski P., *Zasoby poforteczne w Polsce jako potencjał turystyczny*, w: Bieguński G., (red.), *Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne*, Giżycko 2003, s. 20-21

<sup>22</sup> Pierwszym polskim forticznym parkiem forticznym był założony przez Gminę Stoszowice w czerwcu 2002 roku park w Srebrnej Górze. Samorządowe parki kulturowe na terenie dawnych fortyfikacji działają w międzyczasie także w Gdańsku-Grodzisku (od 2002 PKFM Twierdza Gdańsk) i Kłodzku (od 2005), zaawansowane są prace nad tworzeniem „Parku Kulturowo – Przyrodniczego Twierdzy Nysa”.

<sup>23</sup> Szersze informacje na temat zasad funkcjonowania istniejących polskich parków forticznych, kierunków działań w nich podejmowanych oraz ich finansowania w: Wild P., *Forteczny Park Kulturowy w Srebrnej Górze*,

**3.3.2. Podstawowe prace w obiektach.** W tej grupie znajduje się szereg działań możliwych do wykonania własnymi siłami przez opiekunów obiektów militarnych lub przy wsparciu lokalnych stowarzyszeń miłośników fortyfikacji, albo przy niewielkim dofinansowaniu z funduszy przeznaczonych na konserwację zabytków. Należą do nich: kontynuacja prac zmierzających do zabezpieczenia obiektów przed dewastacją, prace inwentaryzacyjne i porządkowe, wyznaczenie i zabezpieczenie tymczasowych tras zwiedzania fortyfikacji, oznaczanie i opisywanie poszczególnych umocnień i urządzeń na terenie obiektów, tworzenie ścieżek dydaktycznych, szkolenie przewodników obiektowych i organizowanie zwiedzania. W miarę posiadanych środków i możliwości powinna także być podejmowana samodzielna promocja obiektów i ich zwiedzania za pomocą działań nie wymagających większych nakładów finansowych (np. tworzenia i pozycjonowania własnych stron internetowych, darmowych reklam w prasie lokalnej, formułowania propozycji grupowych usług turystycznych i kierowania ich do turoperatorów).

**3.3.3. Techniczne przygotowanie rewaloryzacji.** Te prace muszą być dokonywane pod kierownictwem lub często nawet z wyłącznym udziałem fachowców. Należą do nich najpierw: dokładne rozpoznanie obiektów za pomocą badań geologicznych, geodezyjnych, archeologicznych i architektonicznych, kontrole i ekspertyzy konstrukcyjne, potem zaś ich techniczne zabezpieczenie. Zamawianie takich badań i pokrycie ich kosztów należy do właściciela obiektu (najczęściej samorządu), który może uzyskać wsparcie finansowe za pośrednictwem odpowiedniego terytorialnie urzędu konserwacji zabytków.

**3.3.4.** Konsekwentnie kontynuowana **rekonstrukcja i/lub rewaloryzacja** znaczących lub historycznie ważnych obiektów militarnych. Planowanie tych działań musi odbywać się pod fachową kontrolą historyków fortyfikacji, zaś ich realizacja powinna być powierzana w miarę możliwości zespołom wyspecjalizowanym w pracach tego rodzaju. Rewaloryzacja - kierując się na ile to możliwe wiernością wobec historycznego oryginału - musi także już na etapie planowania i realizacji uwzględniać przemyślane i wyraźnie wyznaczone konkretne cele, którym będą służyć obiekty, wśród nich także cele turystyczne, dydaktyczne i użytkowe. W pierwszej kolejności do stanu umożliwiającego zwiedzanie powinny być doprowadzone centralne, najbardziej typowe lub właśnie najbardziej unikalne elementy fortyfikacji, mogące przyciągać turystów. W przypadku cennych obiektów, położonych w mniej zasobnych gminach lokalne działania na rzecz ich zachowania i odnowy powinny zostać wsparte przez całe krajowe środowisko znawców i przyjaciół fortyfikacji, jak choćby przez nieodpłatne

---

s. 60-68 oraz: Kielar E., Forteczny Park Kulturowy – Twierdza Kłodzko, s. 69-77, obydwie zamieszczone w: Zabytki Architektury Obronnej, Ochrona (dz. cyt.).

wykonanie projektów rewaloryzacji a następnie pozyskiwanie wspólnymi siłami dofinansowania jego realizacji ze środków krajowych lub europejskich programów wsparcia.

**3.3.5.** Wspieranie przez zarządzających obiektami **działań lokalnych** na rzecz własnych czy wspólnych projektów turystycznych, a także **inicjowanie i ogniskowanie wokół obiektów** działań służących wzbogaceniu tematycznej oferty turystycznej i promocji obiektu. Głównymi współdziałającymi mogą tu być stowarzyszenia miłośników fortyfikacji, lokalni rzemieślnicy, artyści, stowarzyszenia, organizacje turystyczne i miejscowi turoperatorzy. W ten sposób stosunkowo niewielkim nakładem kosztów własnych mogą powstać obiektowe lub zewnętrzne nowoczesne muzea tematyczne lub makiety (nawet multimedialne) fortyfikacji. W oparciu o dzieje obiektu lub legendy z nim związane stworzona może być oferta fabularyzowanego zwiedzania<sup>24</sup> w różnych językach. Z udziałem lub choćby tylko wsparciem zarządców twierdzy i z pomocą fachowej konsultacji specjalistów może zostać stworzona pakietowa oferta pobytu przeżyciowego w twierdzy (np. pakiety typu: „Weekend w austriackim forcie” lub „Szkolenie wojskowe w pruskim stylu” i tak dalej). Nic nie stoi na przeszkodzie, by tak powstałą ofertę uzupełnić także o dodatkowe atrakcje związane z tematem ściślej (jak np. przejażdżki konne lub rowerowe śladem fortyfikacji zewnętrznych, „garnizonowy zestaw obiadowy” w pobliskiej restauracji) czy luźniej (jak np. wycieczka statkiem po pobliskim jeziorze lub rzece, zwiedzanie zabytkowego miasteczka itd.). Ogólnie uznane i sprawdzone w zachodniej Europie zasady tworzenia zaawansowanych produktów turystycznych w oparciu o zabytki dziedzictwa kulturowego wymagają uzupełnienia atrakcji głównych („tematycznych”) atrakcjami uzupełniającymi, oferującymi zwiedzającym relaks i innego rodzaju przyjemności<sup>25</sup>. Opiekunowie obiektów militarnych powinni także czynnie wspierać powstawanie grup rekonstrukcji historycznych oraz ich inicjatywy organizowania w oparciu o te obiekty tzw. eventów historyczno-militarnych jak inscenizacje bitew i oblężeń a także zloty fanów militariów<sup>26</sup>. Z reguły takie imprezy stanowią doroczne kulminacje sezonu turystycznego w poszczególnych obiektach i zawsze dobrze służą ich promocji na ogólnokrajową a nawet międzynarodową skalę. Członkowie (hobbystycznych) grup inscenizacji militarnych oraz organizatorzy i stali

<sup>24</sup> Na temat zwiedzania fabularyzowanego więcej por: Mikos v. Rohrscheidt, A., Turystyka Kulturowa (dz. cyt.) s. 352-353

<sup>25</sup> Szerzej na ten temat, z podaniem przykładów różnorodności programu turystycznego dla zwiedzających obiekty militarne w: Kosiński W., Byrski P., Aktywizacja turystyczna krajobrazów fortecznych – standardy europejskie [w:] Zabytki architektury obronnej. Ochrona... (dz. cyt.), s. 44-53.

<sup>26</sup> Przykładami takich imprez, coraz liczniejszych w naszym kraju, mogą być organizowane z udziałem tysięcy widzów Dni Twierdzy Nysa (w programie m.in. bitwa z udziałem kilkuset uczestników z kilku krajów) oraz Międzynarodowy Zlot Pojazdów Militarnych w Bornem-Sulinowie. Obie imprezy znakomicie przyczyniają się do wzrostu stopnia znajomości i popularności turystycznej zarówno samych obiektów, jak i miejscowości.



uczestnicy zlotów militarnych tworzą także z czasem - niezależnie od własnych imprez - sprawdzony krąg przyjaciół obiektów fortecznych i mogą być ważnym elementem środowiska wspierającego na różny sposób wszelkie inicjatywy, podejmowane dla ich rewaloryzacji i rozwoju jako atrakcji turystycznych. Intensywna współpraca opiekunów obiektu militarnego z takimi grupami może doprowadzić do stałego wzbogacenia oferty turystycznej: ich członkowie mogą na zamówienie grupowe demonstrować zwiedzającym obiekt techniki walki i posługiwanie się bronią albo nawet przygotować dla nich mniejsze wieczorne eventy, oferowane na zamówienie w dowolnym okresie roku lub stanowiące stały element grupowego pakietu turystycznego.

**3.3.6. Wzajemna współpraca i koordynacja** działań podmiotów zainteresowanych turystyką obiektów militarnych. Wśród nich prócz samorządów lokalnych i stowarzyszeń miłośników fortyfikacji powinny znaleźć się grupy inscenizacji historycznych, regionalne i miejscowe grupy przewodników turystycznych, lokalne przedsiębiorstwa turystyczne, hotele i lokale gastronomiczne, wyspecjalizowani turoperatorzy turystyki kulturowej i edukacyjnej, państwowe i prywatne uczelnie, samorządowe izby turystyczne i inni. Warto przy tym zwrócić uwagę na konieczność zmiany stosunku samorządów - w tym zwłaszcza większych miast - do prywatnych przedsiębiorców (np. biur podróży). Nadal nader często są oni

#### Ogólne założenia:

- Uczestnicy Projektu: 20-30 obiektów militarnych

- Finansowanie: wspólne, stopniowy zwrot nakładów: (strony rabatodawców w książeczce, udziały w zyskach ze sprzedaży książeczek i literatury towarzyszącej lub innych akcesoriów)

- Możliwość kupna książeczek i reklama projektu we wszystkich uczestniczących obiektach

traktowani przez polskich urzędników jak niepożądani intruzi a nie fachowi partnerzy, dzięki którym można realizować zyskowe dla jednej a użyteczne dla drugiej strony przedsięwzięcia. To właśnie obawa władz publicznych i ich poszczególnych

przedstawicieli przed publiczno-prywatnym partnerstwem albo ich nieuzasadniona niechęć do współdziałania uniemożliwiła i nadal uniemożliwia realizację w Polsce dziesiątek wielkich (jak autostrady) i mniejszych (jak projekty i szlaki turystyczne) projektów. Konsekwentna i długotrwała współpraca może przynieść dwie podstawowe korzyści. Po pierwsze: dzięki niej wokół poszczególnych obiektów mogą powstać prężne ośrodki turystyki kulturowo-militarnej ze wspomnianą już ciekawą ofertą zwiedzania i pobytu a także zaplecze hotelowe i gastronomiczne powiązane np. ofertą pakietową, która umożliwi grupom i indywidualnym

zwiedzającym maksymalne wykorzystanie wizyty lub dłuższego pobytu w obiekcie. Po drugie: sieć takich współpracujących ze sobą ośrodków może być podstawą i dobrym punktem wyjścia dla stworzenia materialnego (czyli koordynowanego) tematycznego szlaku turystyki obiektów militarnych<sup>27</sup> w całym kraju, którego oferta posłuży biurom podróży jako gotowy program wycieczek a indywidualnym turystom jako okazja do zamówienia wyprawy śladem fortyfikacji w Polsce.

**Projekt Turystyczny: Książeczka wojskowa**



**Reguły projektu:**

- Książeczka: forma paszportowa, dane osobiste, opisy obiektów, miejsce na potwierdzenie pobytu, informacje rabatowe
- Koordynowana interaktywna strona WWW projektu
- System „awansów” po odwiedzeniu określonej liczby obiektów (stopnie wojskowe)
- Konkurs wiedzy po zakończeniu zwiedzania obiektów
- Sala Sławy na www, odznaki pamiątkowe/honorowe, losowanie nagród rzeczowych jako środków motywacji

**3.3.7. Wspólna promocja** turystyczna polskich fortec i umocnień. Pierwsze kroki w tym kierunku zostały poczynione dzięki programowi BFR (Baltic Fort Route), który objął szereg znaczniejszych polskich fortec. W związku z tym projektem powstała oferta tematycznych wypraw turystycznych, które w każdej chwili mogą zostać wykorzystane przez zainteresowane grupy turystów<sup>28</sup>. Niemniej wymaga ona poszerzenia o liczne obiekty, nie uczestniczące w projekcie a także bardzo aktywnych i zakrojonych na szeroką skalę działań promocyjnych (w prasie, mediach elektronicznych, na targach turystycznych, przez tworzenie i dystrybucję folderów i ulotek). Z uwagi na taką postulowaną skalę działań jak też na fakt, że nie mogą one ograniczyć się do jednorazowej akcji, wymagają one współpracy i finansowego zaangażowania zainteresowanych samorządów oraz podmiotów prywatnych, a także (inicjowanego przez aktywność zainteresowanych) wsparcia przez polskie organizacje turystyczne (przede wszystkim POT), władze regionalne i programy europejskie, wspierające rozwój turystyki. W ramach wspólnej promocji należy także przygotować i realizować ogólnopolskie i europejskie programy turystyczne, których konstrukcja i zasady uczestnictwa przez swą atrakcyjną formę zachęciłyby jak najliczniejszych turystów do wybrania jako celów swoich wycieczek właśnie obiektów i szlaków militarnych. Konkretną realizacją takiego

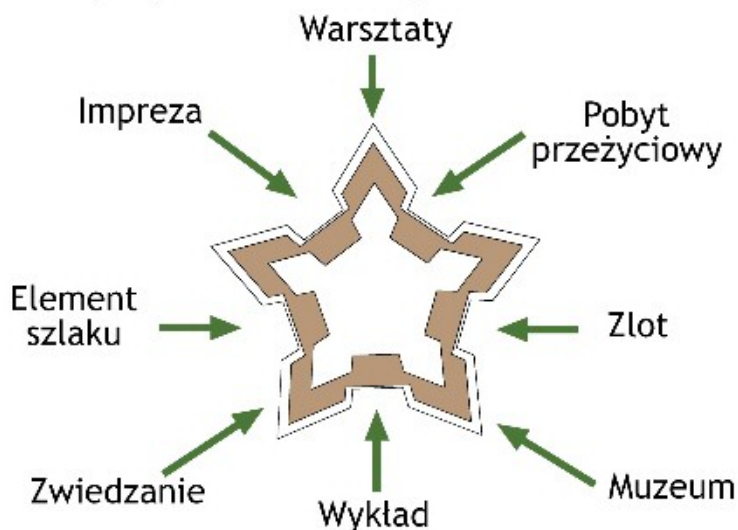
<sup>27</sup> Na temat propozycji turystyczno-kulturowego Polskiego Szlaku Twierdz i Umocnień, por. poniżej (część 4).

<sup>28</sup> Por. oferta internetowa Biura Podróży KulTour.pl, polskiego partnera projektu BFR, [http://www.kultour.pl/pl/?one=opis\\_tras&mt=fr&miejsca=opis](http://www.kultour.pl/pl/?one=opis_tras&mt=fr&miejsca=opis) (dostęp z dnia 21 maja 2008).

programu marketingowego na rzecz turystyki militarnej mógłby być np. zrealizowany we współpracy wielu podmiotów, w tym głównie zarządców obiektów fortecznych projekt turystyczny oparty na „książeczce wojskowej”<sup>29</sup>, której wypełnienie (powiązane z systemem „awansów”) wymagałoby odwiedzenia odpowiedniej ilości wyznaczonych i opisanych w niej obiektów militarnych, muzeów wojskowych i innych wybranych miejsc, wykazania się wiedzą na ich temat (np. w trakcie internetowego konkursu), następnie zaś zostałyby poświadczone dyplomem, odznaką, wpisem na publicznie dostępną listę honorową lub/i udziałem w losowaniu nagrody rzeczowej. Takie projekty turystyczno-edukacyjne, także wykraczające swym zakresem poza granice Polski, można by następnie propagować w stowarzyszeniach, szkołach i uczelniach, grupach zawodowych i w innych środowiskach.

**3.3.8. Stworzenie programów tematycznej turystyki obiektów militarnych.** Obok działań w odniesieniu do samych obiektów, ważne jest fachowe podejście do tworzenia programów wycieczek tematycznych. Taka oferta – a jest to klasyczna oferta turystyczno-kulturowa - nie może ograniczać się tylko do aktualnie wciąż jeszcze dominującego w Polsce stylu tworzenia produktu turystyki krajowej, polegającego na zestawieniu i wpisaniu w program wycieczki możliwie największej liczby zwiedzanych atrakcji najróżniejszego rodzaju oraz zapewnieniu turystom podstawowych świadczeń (noclegi, posiłki) za możliwie najniższą cenę.

### Turystyczne udostępnienie fortec



W grupie docelowej turystyki obiektów militarnych wśród turystów zagranicznych już przeważają, a wśród polskich coraz liczniejsi są klienci o konkretnych zainteresowaniach, świadomi wybieranego celu i silnie motywowani chęcią jego obejrzenia i „przeżycia”. Tacy turyści przedkładają dokładne zapoznanie się z obiektem i jego historią ponad obejrzenie wielu niezwiązanych z nim miejsc. Preferują oni także zdecydowanie ciekawe imprezy tematyczne na miejscu i w kontekście obiektu militarnego

<sup>29</sup> Projekt książeczki wojskowej, przedstawiony przez autora niniejszego artykułu w roku 2007 podczas realizacji projektu europejskiego BFR mógłby być oparty na zasadach realizowanego przez Biuro Podróży KulTour.pl projektu „Paszport Wielkopolanina” – por: <http://www.kultour.pl/paszport/index.php> (dostęp 21. maja 2008).

ponad udział w czysto rozrywkowych imprezach w okolicy. Warto przy okazji wspomnieć, że istotne różnice w znajomości tematu, jak również w kwestii oczekiwań i zachowań pomiędzy grupami ogólnoturystycznymi, hobbystycznymi czy akademicko-seminaryjnymi muszą odbijać się zarówno na kształcie programu imprezy, w doborze sposobów zwiedzania samych obiektów docelowych jak też i atrakcji oraz imprez towarzyszących. Organizatorzy wypraw kulturowo-militarnych muszą zatem zadbać o nadanie im profilu i poziomu<sup>30</sup> zgodnego z oczekiwaniami konkretnej grupy klientów.

Przygotowaniem gotowych programów wypraw tematycznych, najlepiej zaś także planowaniem i przeprowadzaniem bardziej wymagających (por.: zestawienie poziomów) konkretnych imprez powinny zająć się wyspecjalizowane biura podróży kulturowych i/lub edukacyjnych. Ich pracownicy posiadają niezbędne doświadczenie w tworzeniu oferty kulturowo-turystycznej na różnych poziomach, dysponują także koniecznymi kontaktami do sprawdzonych usługodawców, umożliwiającymi zorganizowanie imprez tematycznych oraz zatrudniają specjalistyczny personel (pilotów), będący w stanie zapewnić fachowe poprowadzenie takich wycieczek

Poziomy merytoryczne Tematycznych Podróży Kulturowych (1)	Poziomy merytoryczne Tematycznych Podróży Kulturowych (2)
<b>Poziom „0” – Podróż przeżyciowa, przygodowa</b>	<b>Poziom „1” – Podróż hobbystyczna</b>
<b>Grupa:</b> skład przypadkowy	<b>Grupa:</b> jednorodna, często wzajemnie znana (stowarzyszenia)
<b>Profil uczestników:</b> zainteresowanie tematem bez szczególowej wiedzy, różna motywacja podróży, często młodzi ludzie lub rodziny z dziećmi.	<b>Profil uczestników:</b> zainteresowani tematem z (różną) wiedzą uprzednią, aktywne zajmowanie się tematem, członkowie grup i stowarzyszeń itd.
<b>Profil pilota grupy:</b> zwykły pilot z rozszerzonymi wiadomościami o temacie i obiektach	<b>Profil pilota grupy:</b> pogłębiona znajomość tematu i trasy (pilot wyspecjalizowany)
<b>Środki i metody:</b> zwiedzanie fabularyzowane, elementy konkursu, interaktywne „szkolenia”	<b>Środki i metody:</b> Ścieżki dydaktyczne, oferta pobytowa w obiektach, oferta przeżyciowa, elementy wykładów fachowych (tematyka detaliczna), interaktywne „szkolenia”
<b>Eventy:</b> inscenizacje (jako widzowie), tematyczne show, tematyczne gry (terenowe), festyny	<b>Eventy:</b> Warsztaty tematyczne, rekonstrukcje historyczne (aktywni aktorzy), uczestnictwo w spotkaniach tematycznych (np. zlot posiadaczy starych pojazdów wojskowych, targ lub aukcja staroci, giełda znaczków itd.)

**3.3.9. Fachowy personel obsługi wycieczek.** Zgodnie z powszechną i sprawdzoną opinią w środowisku badaczy turystyki, to właśnie w ramach turystyki kulturowej sukces wycieczki zależy w najwyższym stopniu od jej prowadzącego, jego osobowości i wiedzy fachowej, jego umiejętności organizacyjnych i zdolności kierowania ludźmi<sup>31</sup>, zaś wyprawy po obiektach militarnych zaliczają się bez wątpienia do tej grupy wycieczek. Fachowe przygotowanie wyspecjalizowanego personelu prowadzącego (pilotów turystycznych) dla

<sup>30</sup> Proponowane poziomy i profile kulturowych wycieczek tematycznych zamieszczone są w graficznej prezentacji, stanowiącej integralną część niniejszego artykułu.

<sup>31</sup> Więcej na temat roli pilota wycieczek w wyprawach kulturowych por. Freericks R., Reiseleitung im Kulturtourismus w: Dreyer A., Kulturtourismus, München/Wien 2000, s.345-362 oraz: Mikos v. Rohrscheidt A., Turystyka Kulturowa, dz. cyt. S. 377-383.



takich wypraw mogliby także przejąć organizatorzy turystyki kulturowej. W oparciu o istniejące już programy wycieczek oraz z udziałem specjalistów w zakresie turystyki kulturowej i dziejów fortyfikacji mogą one przeprowadzić szkolenia dla czynnych pilotów wycieczek, przekazując im niezbędną wiedzę i przygotowując ich do prowadzenia grup o określonym profilu (ogólno-turystycznym, hobbystycznym, studyjnym, tematycznym, seminaryjnym) na konkretnych wyznaczonych trasach fortyfikacji i umocnień (szlakach) lub w wybranych obiektach. Szkolenia poszerzające wiedzę w zakresie dziejów fortyfikacji i ważniejszych obiektów w Polsce i Europie można zaproponować także czynnym przewodnikom obiektowym, co na pewno wzbogaci ich przekaz podczas zwiedzania. Ponadto warto propagować kursy pilotażu wycieczek także w grupie zainteresowanych fortyfikacjami i historią militarną, oferując im kursy przygotowawcze do egzaminów zawodowych pilota wycieczek z dodatkowymi zajęciami tematycznymi. Z tej grupy mogą rekrutować się najlepsi i najbardziej zaangażowani piloci grup turystyczno-militarnych.

Poziomy merytoryczne Tematycznych Podróży Kulturowych (3)	Poziomy merytoryczne Tematycznych Podróży Kulturowych (4)
<p><b>Poziom „2” – Podróż „insiderska” (studyjna):</b></p> <p><b>Grupa:</b> jednorodna</p> <p><b>Profil uczestników:</b> długoletni lub głębszy związek z tematem (jako zajęcie pozazawodowe), osobiste, zawodowe lub inaczej uwarunkowane zainteresowanie tematem</p> <p><b>Profil pilota grupy:</b> pogłębiona znajomość tematu i trasy (pilot wyspecjalizowany)</p> <p><b>Środki i metody:</b> detaliczne zwiedzania specjalne, literatura fachowa, multimedialne wykłady specjalistyczne (konteksty, detale)</p> <p><b>Eventy:</b> imprezy z wątkami historycznymi lub biograficznymi, uczestnictwo w spotkaniach tematycznych (np. zloty i spotkania tematyczne, aukcje przedmiotów związanych z tematem).</p>	<p><b>Poziom „3” – Podróż seminaryjna typu akademickiego</b></p> <p><b>Grupa:</b> jednorodna</p> <p><b>Profil uczestników:</b> studenci, fachowcy w dziedzinie, uczestnicy programów o charakterze akademickim</p> <p><b>Profil pilota grupy:</b> specjalista z fachowym przygotowaniem akademickim</p> <p><b>Środki i metody:</b> detaliczne zwiedzania fachowe, wykłady specjalne typu akademickiego (konteksty, detale, bibliografia, biografie), dyskusje sterowane (panele), literatura fachowa, elementy badań terenowych</p> <p><b>Eventy:</b> udział w konferencjach tematycznych, zjazdach, spotkania z odpowiedzialnymi, ekspertami lub badaczami.</p>

#### 4. Propozycja Polskiego Szlaku Kulturowego Fortec i Umocnień jako głównej osi turystyki tematycznej obiektów militarnych.

**4.1. Znaczenie szlaków we współczesnej turystyce kulturowej.** Ważnym czynnikiem popularyzacji turystyki kulturowej jest tworzenie i funkcjonowanie szlaków turystycznych<sup>32</sup>. Korzystają z nich głównie biura podróży, tworzące ofertę wyjazdów grupowych, środowiska zainteresowane konkretną dziedziną kultury, epoką historii lub innym tematem (jak szkoły, stowarzyszenia, grupy zawodowe i inne) oraz coraz częściej indywidualni turyści, planujący w oparciu o nie swoje wakacyjne trasy. Szlaki tematyczne są nieocenionym wsparciem dla zachowania integralności tematycznej turystyki kulturowej. Pomagają one w promocji

<sup>32</sup> Na temat pojęcia szlaków turystyczno-kulturowych, kryteriów ich klasyfikacji oraz zasad funkcjonowania por. Mikos v. Rohrscheidt A., Kulturowe szlaki turystyczne - próba klasyfikacji oraz postulaty w zakresie ich tworzenia i funkcjonowania [w:] Turystyka Kulturowa, nr 2/2008, s. 17-32, www.turystykakulturowa.org (dostęp 30 listopada 2008).

znaczących, choć mniej znanych miejscowości i obiektów a także przez dobór zwiedzanych punktów ukazują wieloaspektowość i historyczny kontekst reprezentowanej tematyki. Najbardziej atrakcyjnymi dla konsumentów i z tego powodu najłatwiejszymi do „sprzedania” produktami są szlaki możliwe do zwiedzenia w ciągu kilku-kilkunastu dni, łączące cele wycieczek wzdłuż ustalonej linii (zatem nie obszarowe) oraz obejmujące szereg obiektów najważniejszych, najlepiej zachowanych i najbardziej typowych dla reprezentowanej tematyki, a także stosunkowo łatwo dostępnych. Siła przyciągania szlaku rośnie, kiedy w jego poszczególnych miejscach funkcjonują znane (lub właśnie intensywnie promowane) atrakcje, związane z jego tematem.

**4.2. Problem kryteriów włączania obiektów do szlaku zabytków militarnych.** Nie jest rzeczą łatwą przedstawienie idealnej propozycji takiego szlaku w odniesieniu do polskich obiektów obronnych. Powodem jest z jednej strony olbrzymi polski potencjał turystyczny w tej dziedzinie, z drugiej także różnorodne pochodzenie obiektów, stopień ich zachowania i wreszcie bardzo różny poziom przygotowania poszczególnych obiektów do zwiedzania i turystycznego udostępnienia (w tym m.in. dostępność poszczególnych dzieł obronnych i kluczowych pomieszczeń, opisane ścieżki turystyczne, oferta przewodnicka, obecność dodatkowych atrakcji tematycznych i możliwość zamówienia imprez grupowych). Dodatkowo istnieje cały szereg problemów natury logistycznej, istotnych w odniesieniu do późniejszego funkcjonowania szlaku. I tak na przykład punktem krytycznym takiego szlaku mogą okazać się znaczne odległości pomiędzy poszczególnymi obiektami w powiązaniu z dzisiejszą jakością polskich dróg - i w konsekwencji z powolnym tempem przemieszczania się po nich. Może to oznaczać znaczne obniżenie atrakcyjności szlaku dla dużej grupy turystów, których może zniechęcić perspektywa spędzania wielu godzin dziennie w autokarze lub samochodzie przy możliwości zwiedzenia jednego, najwyżej dwóch obiektów ich zainteresowania w ciągu dnia. Dlatego poniżej ukazana i opisana lista potencjalnych obiektów Polskiego Szlaku Kulturowego Fortec i Umocnień (nowożytnych) nie stanowi w żadnym razie kompletnej propozycji. Jest to pierwsza próba zarysowania potencjalnie atrakcyjnego ogólnopolskiego szlaku tematycznego w oparciu o wskazane powyżej kryteria i z częściowym choćby uwzględnieniem wynikających z nich problemów. Z tego powodu może ona stać się punktem wyjścia do dyskusji w ramach środowiska podmiotów zainteresowanych militarną turystyką tematyczną, a następnie do podjęcia wspólnych działań w kierunku zrealizowania ostatecznie wybranego projektu.

**4.3.** Poniżej przedstawiona lista obiektów ujęta jest w **formę schematu przebiegu szlaku głównego**. Niektóre obiekty szlaku mogą stać się następnie głównymi bazami turystycznymi i centralnymi punktami szlaków regionalnych lub lokalnych, obejmujących mniej znaczące lub jak dotąd słabiej przygotowane do celów turystycznych obiekty na mniejszym terenie i/lub o bardziej jednorodnej strukturze oraz metryce historycznej. W ten sposób mogłaby powstać stopniowo sieć szlaków regionalnych, powiązanych ze szlakiem głównym w swoich centralnych punktach. Zdaniem autora, uwzględniając położenie, stopień zachowania i dostępność turystyczną, znaczenie militarne i historyczne, czas powstania i pochodzenie, a także różnorodność zastosowanych technik budowlanych taki podstawowy szlak powinny tworzyć następujące obiekty<sup>33</sup>:

**Twierdza Kostrzyn** z Fortem Gorgast. Przykład twierdzy brandenburskiej i staropruskiej z częściową rewaloryzacją w toku. Dogodne połączenia komunikacyjne umożliwiają lokalizację tutaj początku szlaku. Dobrze rozwinięte jest środowisko wsparcia turystyki z silnie pro-turystyczną postawą władz samorządowych. Stale poprawia się infrastruktura turystyczna. Regularnie organizowane są eventy inscenizacji historycznej, w oparciu o te imprezy i kontakty łatwo będzie o stworzenie oferty eventu na zamówienie. Wątki biograficzne (Fryderyk II.) umożliwiają rozwinięcie dodatkowych eventów. Po stronie niemieckiej: znakomity przykład udanej rewaloryzacji w postaci Fortu Gorgast.

**Łuk Odry-Warty (MRU)** – (Pętla Boryszyńska). Klasyczny przykład XX-wiecznej linii umocnień z zastosowaniem nowoczesnej techniki fortyfikacyjnej. Dobry stan zachowania wielu obiektów, funkcjonująca trasa podziemna, połączenie turystyki militarnej z przyrodniczą (rezerwat nietoperzy a terenie obiektów). Dogodne położenie między Kostrzynem a Poznaniem i możliwość szybkiego dotarcia do wymienionych ośrodków osłabia negatywny czynnik słabości infrastruktury turystycznej (brak rozwiniętej bazy noclegowej).

**Twierdza Poznań.** Zachowane w licznych fragmentach fortyfikacje szkoły nowopruskiej ze znacznymi pozostałościami twierdzy poligonalnej, przekształconej następnie w II. połowie XIX wieku w wielką twierdzę fortową. Znaczenie historyczne: walki o twierdzę podczas II Wojny Światowej (1945) mogą być przykładem skutecznego bojowego zastosowania starych fortyfikacji. W Poznaniu znajduje się także kilka znaczących placówek muzealnych o tematyce militarnej, w tym dotyczącej Twierdzy Poznań. Fort VII pełni rolę muzeum wojennej martyrologii Polaków. Poznań posiada szereg dodatkowych atrakcji jako cel turystyki kulturowej, najważniejszym eksponowanym tu wątkiem jest tematyka

<sup>33</sup> Szerzej nas temat tych i innych ważnych zabytkowych obiektów militarnych w Polsce w: Mikos v. Rohrscheidt A., Polska dla Turysty, Wyd. KulTour.pl, Poznań 2006



początków Państwa Polskiego. W mieście znakomita baza infrastrukturalna, możliwość wykorzystania dodatkowych atrakcji. Prężne funkcjonowanie kilku grup rekonstrukcji historycznej umożliwi stworzenie stałej i bogatej oferty eventowej dla turystów.



**Twierdza Toruń.** Dobrze zachowane fortyfikacje twierdzy pierścieniowej szkoły nowopruskiej z elementami przedmościa. Możliwość noclegu w obiekcie militarnym (Fort IV) z ewentualną imprezą wieczorną. Postulowane podniesienie standardu i wprowadzenie na trwałe/na zamówienie elementu „pobytu wojskowego” jako oferty turystycznej. Miasto posiada szereg dodatkowych atrakcji turystycznych (UNESCO, wątek biograficzny: Kopernik). Dobra baza infrastrukturalna.

**Dodatkowo:** *Możliwość wykorzystania Torunia jako węzła dla Regionalnego Szlaku Umocnień, obejmującego Twierdzą Grudziądz, Ufortyfikowane Przedmoście Chełmno, pozycje Bydgoszcz, Żnin, Jeziora Koronowskie i Lidzbark (Welski) Jeziora Brodnickie.*

**Twierdza Gdańsk i Westerplatte.** Przykłady budownictwa obronnego różnych epok historycznych i różnego pochodzenia (Grodzisko, Wisłoujście, Westerplatte), w tym jedyna na szlaku klasyczna forteca nadbrzeżna. Historyczny wątek początku II Wojny Światowej (Westerplatte, 1.-7. września 1939). Przykład kompleksowej rewaloryzacji obiektu obronnego (fort Carre). Dodatkowe atrakcje Gdańska jako ważnej destynacji turystyki kulturowej. W mieście: bardzo dobrze rozwinięta infrastruktura turystyczna.

**Dodatkowo:** *Możliwość wykorzystania Gdańska jako węzła dla ponadregionalnego „Szlaku Fortec Nadbrzeżnych”. Szlak ten mógłby prowadzić od Kaliningradu poprzez Frombork, Elbląg, Kołobrzeg, Szczecin, Świnoujście, z dodatkowymi obiektami: w Gdyni (okręt-muzeum i miejsca ufortyfikowane), na Półwyspie Hel (fortyfikacje polskie z okresu II Wojny Światowej) oraz w okolicach Łeby (niemieckie wyrzutnie rakiet „Rheintochter”, miejsce testowania bomb latających V-1 i V-2).*

**Dodatkowo:** *Z Gdańska można także przedsięwziąć jednodniową wycieczkę do Malborka, owianej legendami historycznej stolicy militarnej Zakonu Krzyżackiego, a jednocześnie największego ceglanoego zamku obronnego Europy, przykładu szczytowych osiągnięć europejskiej średniowiecznej architektury obronnej.*

**Twierdza Boyen i Wilczy Szaniec.** Położone w niewielkiej odległości od siebie (ok. 30 km) dwa historyczne ważne obiekty ufortyfikowane. Twierdza Boyen w Giżycku: przykład bastionowej twierdzy pruskiej z elementami XX-wiecznej modernizacji. Historyczna rola fortyfikacji w roku 1914 – zablokowanie rosyjskiej ofensywy w Prusach Wschodnich i umożliwienie Hindenburgowi korzystnego rozstrzygnięcia bitwy pod Tannenbergiem, w konsekwencji trwałego przejęcia przez Niemcy inicjatywy na froncie wschodnim. Możliwość noclegu w twierdzy (schronisko) - postulowane podniesienie standardu i wprowadzenie turystycznej oferty pobytu/szkolenia w twierdzy.

Wilczy Szaniec k. Kętrzyna: Przykład ufortyfikowanego kompleksu dowodzenia z okresu II Wojny Światowej. Wątek historyczny: zamach von Stauffenberga na Hitlera w Gierłozie (20 lipca 1944). Zarówno w Giżycku, jak w Kętrzynie funkcjonuje dobrze rozwinięta infrastruktura turystyczna, możliwość powiązania pobytu z turystyką wodną na Jeziorach Mazurskich (Mamry).

**Dodatkowo:** Giżycko może być punktem węzłowym lokalnego Szlaku Kwater Dowodzenia fortyfikacji z pozostałymi obiektami dowodzenia (Radziejewo, Mamerki, Pozedrze i inne) a także przedwojennych umocnień niemieckiego rejonu umocnionego wokół Giżycka.

Stąd można także rozpocząć zwiedzanie pozostałości nieodległej Mazurskiej Pozycji Granicznej, w tym skansenu fortyfikacji w Bakalarzewie.

**Twierdza Osowiec** w Goniądzu, powiat Mońki. Przykład nowoczesnej twierdzy rosyjskiej, z unikalnej wielkości fortem centralnym (Fort Nr 1., o obwodzie nieco ponad 2.5 km). Historyczna bojowa rola twierdzy (niezdobytej pomimo usilnych szturmów) w latach 1914-15. Słabe zaplecze turystyczne (brak noclegów i gastronomii na miejscu) wymaga zdecydowanej poprawy. Dodatkową atrakcją jest turystyka przyrodnicza w Biebrzańskim Parku Narodowym z ciekawymi ścieżkami dydaktycznymi.

**Twierdze Modlin i Warszawa.** Twierdza Modlin jest zespołem fortyfikacji francuskich, rosyjskich i polskich z okresu od początku XIX do połowy XX wieku, jednocześnie zaś klasycznym przykładem rosyjskiej twierdzy fortowej. Historyczna rola twierdzy: w latach 1813 (niemal roczne oblężenie rosyjskie), 1830 oraz w 1939 (obrona Warszawy). Na terenie Twierdzy Modlin znajdują się unikalne budowle, jak baszta reditowa albo najdłuższy w świecie budynek koszarowy (2,3 km). Odbywają się tu także regularnie imprezy inscenizacji historycznych, możliwe jest rozwinięcie ich do stałego elementu pobytu na zamówienie grup turystycznych. Bliskość Warszawy rozwiązuje problemy z noclegiem, docelowo jednak postulowane rozwinięcie oferty noclegowej i usługi noclegu (pobytu) w samej twierdzy. Dawna Twierdza Warszawa to przykład rosyjskiej twierdzy typu policyjnego (rozwiniętej z miejskiej Cytadeli Aleksandrowskiej), rozbudowanej następnie do postaci twierdzy pierścieniowej. W ofercie militarna trasa podziemna w Fortcie Legionów. Placówki muzealne Warszawy o tematyce militarnej, w tym Muzeum Niepodległości i Muzeum Wojska Polskiego są częściowo zlokalizowane w obiektach fortecznych. Dodatkową atrakcją związaną z tematem szlaku jest nowoczesne Muzeum Powstania Warszawskiego i jego pomnik, kilka znaczących cmentarzy wojennych, Pomnik Powstania w Getcie Warszawskim oraz liczne miejsca związane z historią polskich walk niepodległościowych. Ponadto szereg atrakcji turystyczno-kulturowych oferuje polska stolica (Stare Miasto na liście UNESCO), dysponująca przy tym znakomitą infrastrukturą turystyczną.

**Dodatkowo:** Warszawa lub Modlin mogą być punktem początkowym regionalnego Mazowieckiego Szlaku Umocnień, prowadzącego stąd w kierunku Łomży i obejmującego rosyjskie fortyfikacje sprzed 1914 (m.in. Twierdzę Zegrze, Przedmoście Różan, Przedmoście

*Pułtusk i pozostałości Twierdzy Łomża), a także polskie pozycje obronne z 1939, wśród nich fortyfikacje Nowogrodu oraz słynne z heroicznej obrony bunkry Wizny.*

**Twierdza Dęblin.** Zachowane relikty XIX-wiecznej twierdzy rosyjskiej z typowymi dla tej szkoły budownictwa fortyfikacyjnego ozdobnymi elementami architektonicznymi. Ze względu na brak zachowanej i dostępnej budowli centralnej a także dodatkowych atrakcji, obiekt nadaje się do zwiedzania po drodze na trasie Warszawa-Zamość.

**Twierdza Zamość.** Przykład późnorennesansowego miasta-twierdzy, zrealizowanej pierwotnie przez architektów szkoły włoskiej na prywatne zamówienie właściciela miasta, następnie wielokrotnie modernizowanej przez Polaków i Rosjan. Ważną rolę historyczną odegrała twierdza zamojska jako niezdobyty punkt oporu podczas wojen polsko-kozackich i polsko-szwedzkich XVII wieku (1648, 1656) a następnie w XIX wieku (1813 i 1831). Miejskie placówki muzealne: Muzeum Barwy i Oręża, Muzeum Martyrologii, Muzeum Zamojskie eksponują wątek militarny w dziejach miasta (na liście UNESCO). Miasto dysponuje stosunkowo dobrą bazą infrastrukturalną dla turystyki.

W pobliżu Zamościa znajduje się także jedno z najważniejszych miejsc zagłady Żydów z imponującym monumentem i muzeum tematycznym: Bełżec.

**Twierdza Przemyśl.** Jest przykładem nowoczesnej wielkoprzestrzennej twierdzy austriackiej, z zastosowaniem fortów pancernych. Wielką rolę historyczną odegrał Przemyśl podczas I wojny Światowej w latach 1914 i 15, kiedy przez ponad cztery miesiące stawiał opór głównej rosyjskiej ofensywie przeciw Austro-Węgrom („Verdun Wschodu”). Prócz szlaków turystycznych po fortach zewnętrznych oraz Muzeum Twierdzy Przemyśl, w mieście do zwiedzenia cmentarze wojskowe z okresu I wojny Światowej. Do wykorzystania także wątek literacki: część akcji czwartego tomu słynnej antywojennej powieści J. Haska, „Przygody dzielnego wojaka Szwejka” toczy się w Przemyślu. Miasto posiada dobrze rozwiniętą infrastrukturę turystyczną i prowadzi intensywną promocję jako ośrodek turystyki obiektów militarnych. Liczne zachowane forty dają znakomitą możliwość inscenizacji militarnych lub oferty turystyki przeżyciowej, konieczna jest jednakże aktywizacja środowiska w celu stworzenia bogatszej i stałej oferty w tym względzie.

**Dodatkowo:** *Przemyśl może być punktem wypadowym do regionalnego szlaku umocnień linii Mołotowa w kierunku Krasieczyna i Sanoka, z których część (Przemyski Rejon Umocniony) wzniesiono na terenie dawnej twierdzy.*

**Twierdza Kraków.** Oryginalna w założeniach twierdza austriacka, realizująca różne typy budowy fortów od cytadelowych (fortyfikacje Wawelu) po bastionowe (Kopiec Kościuszki, fort Św. Benedykta). Wysokiej klasy zabytkiem starszej architektury obronnej

jest poza tym krakowski Barbakan. Ponadto ciekawe zbiory tematyczne posiada Muzeum Zbrojownia na Wawelu z cennymi militariami. Miasto: na liście UNESCO, z najcenniejszym w Polsce historycznym zespołem urbanistycznym i licznymi zbiorami sztuki. Bardzo dobra infrastruktura turystyczna, niezwykle bogata oferta kulturalna.

**Klasztor Jasnogórski w Częstochowie.** Typowy i dobrze zachowany przykład polskiej XVII-wiecznej twierdzy bastionowej a jednocześnie jednego z wielu niegdyś klasztorów obronnych. W kompleksie klasztornym znajduje się militarna placówka muzealna: Arsenał z bogatą kolekcją broni, orderów wojskowych i licznymi innymi pamiątkami sztuki związanej z tematyką militarną.

**Twierdza Nysa.** Dawna pruska twierdza jest przykładem pionierskiej (już w roku 1741, z pomysłu Fryderyka II) realizacji nowego typu umocnień: obozu warownego. Zachowała się ponad połowa umocnień, część z nich przeszła rewaloryzację, prowadzone są dalsze prace. Regularnie corocznie organizowane Dni Twierdzy Nysa są okazją do uczestnictwa w inscenizacji historycznego, 114-dniowego oblężenia twierdzy przez wojska napoleońskie w roku 1807. Wątki biograficzne: W obozie jenieckim w fortach Nysy przetrzymywany był najpierw słynny markiz La Fayette, zaś od roku 1916 generał de Gaulle, przyszły prezydent Francji.

**Twierdza Srebrna Góra.** Przykład pruskiej twierdzy bastionowo-kleszczowej, jedyna forteca górską na terenie Polski. Na terenie twierdzy znajduje się Donżon - największa kazamatowa wieżowa budowla obronna Europy. Twierdza jest najdawniej (bo już od końca XIX wieku) wykorzystywanym turystycznie obiektem fortecznym na terenie Polski. Oferta turystyczna obejmuje m.in. zwiedzanie fabularyzowane z udziałem „żołnierza” Regimentu Srebrnogórskiego oraz elementy szkolenia wojskowego z użyciem historycznej broni palnej. Z uwagi na malownicze położenie, oddalenie od ośrodków miejskich, dobry stan zachowania pomieszczeń oraz prężnie działającą grupę rekonstrukcji historycznej możliwe jest wykorzystanie obiektu dla turystyki przeżyciowej (pobyt w obiektach militarnych). Twierdza funkcjonuje jako Forteczny Park Kulturowy, można tu więc ocenić przydatność tej formy ochrony i rewaloryzacji dla zabytków militarnych.

**Twierdza Kłodzko.** Historyczna austriacka twierdza z XVII wieku została przejęta i rozbudowana przez Prusy po roku 1740. Ze względu na położenie (twierdza główna na wysokiej skale) zastosowano w niej liczne oryginalne rozwiązania. Zachowane dłuższe odcinki korytarzy minerskich są przykładem historycznego etapu rozwoju sztuki obronnej z pierwszego okresu dominacji artylerii – stanowią one też wielką atrakcję turystyczną. Coroczne Dni Twierdzy stanowią okazję do uczestnictwa m.in. w nocnych manewrach

wojskowych, pokazie musztry historycznej, inscenizacji oblężenia Twierdzy z użyciem armat oraz zwiedzaniu fabularyzowanym i mogą stanowić dobry punkt wyjścia do stworzenia stałej oferty na zamówienie grupowe. Wystarczająco rozwinięta baza turystyczna oraz dobre połączenia drogowe i kolejowe z Wrocławiem i Pragą usprawiedliwiają ulokowanie tu punktu końcowego szlaku.

**Dodatkowo:** *Kłodzko może być dobrym punktem wypadowym do lokalnego szlaku obiektów militarnych „Kompleks Olbrzym”. Mógłby on objąć poszczególne rozrzucone w Górach Sowich fragmenty budowanego przez Niemców w ostatnim etapie II Wojny Światowej (1943-45) we wnętrzu Gór Sowich niedokończonego podziemnego kompleksu dowodzenia: obiekt w Głuszycy-Osówce, Sztolnie Walimskie, podziemne schrony Zamku Książ, kompleks Włodarz, a także w przypadku ich oddania do użytku turystów pozostałe zespoły tej grupy (Soboń, Sokolec, Jawornik).*

Autor niniejszego artykułu, jako zajmujący się od dłuższego już czasu turystyką kulturową (w tym militarną) pragnie wyrazić nadzieję, że spotkania przy okazji realizacji wspólnych projektów naukowych i programów współpracy nie ograniczą się tylko do wymiany doświadczeń i dyskusji. Najwyższy już czas, aby wyszedł z nich impuls do stworzenia także w Polsce tak potrzebnego środowiska rzeczywiście zainteresowanych nie tylko w pozyskiwaniu środków na inicjatywy i prace we własnych obiektach, ale także w stworzeniu ogólnopolskiej, wspólnej tematycznej turystyce obiektów militarnych. Takie środowisko powinno solidarnie podjąć wymienione powyżej konieczne działania, planować długofalowo i działać na tyle skutecznie, by w kraju o tak wielkim potencjale turystyka obiektów militarnych stała się wreszcie jeśli nie dla milionów, to przecież dla setek tysięcy ludzi popularnym sposobem na spędzenie wolnego czasu i okazją do autentycznego spotkania z dziedzictwem europejskiej historii i kultury.

#### **Bibliografia:**

- Białyński G., (red.), 2003, Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne, Wydawnictwo PWSZ w Giżycku, Giżycko
- Bogdanowski J., 1996, Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte, Wydawnictwo PWN, Warszawa-Kraków
- Burk K., 1993, Die deutschen Landesbefestigungen im Osten 1919-1945, Osnabrück
- Chodakowski W., 2003, Adaptacja Twierdzy Boyen i otoczenia dla potrzeb działalności turystycznej, [w:] Białyński G., (red.), Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne, Giżycko, s. 89-98

- Chorzępa J., 2007, Fortyfikacje, Wydawnictwo Carta Blanca, Warszawa.
- Chylińska D., 2006, Formy ekspozycji i udostępnienia turystycznego obiektów militarno-wojskowych z czasów II wojny światowej. Rozwiązania polskie a praktyka europejska, [w:] Folia Turistica nr 17, Wydawnictwo AWF Kraków, s. 77-98.
- Głuszek C., 2003, Aspekt turystyczny w ochronie i zagospodarowaniu zabytków XIX-wiecznej architektury militarnej, w: Białuński G., (red.), Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne, Giżycko, s.135-148
- Jakowlew W.W., Szmakow N.I., 2004, Fortyfikacja stała przed i w czasie I wojny światowej, Wydawnictwo Forteca, Przasnysz
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2006, Polska dla Turysty, Wydawnictwo KulTour.pl, Poznań
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2008, Turystyka Kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy, Wydawnictwo GWSHM Milenium, Gniezno
- Molski P., 2003, Zasoby poforteczne w Polsce jako potencjał turystyczny, [w:] Białuński G., Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne, Giżycko, s. 15-25
- Mörz de Paula K., 1997, Der österreichisch-ungarische Befestigungsbau 1890-1914, Wien
- Rogalski M., Zaborowski M., 1978, Fortyfikacja wczoraj i dziś, Wydawnictwo MON, Warszawa
- Zabytki architektury obronnej. Ochrona, zagospodarowanie, zarządzanie, 2007, (red.) G. Bukal (materiały ogólnopolskiej konferencji pod tym samym tytułem, zorganizowanej w Srebrnej Górze w dniach 23-26 czerwca 2006), Wyd. ICOMOS Polska, Srebrna Góra.

## Poland: the largest open-air museum of fortifications in the aspect of cultural tourism development

### **Abstract**

The dynamic development of military facilities tourism taking place in Europe in the last decades, only to a small degree concerns Poland, the country having a significant potential in this field. The author reviews facilities and relicts of modern fortifications in the area of Poland considering the historic context of their construction, assesses the current shape and protection of the historic fortifications, and he also points to the policy necessary to make them available and useful for tourism. On the basis of the more important attractions, he presents a proposal of the nationwide theme routes whose leading topic would be historic “militaris architecture”.